

## PRAVNA INFORMATIKA I TRENDOVI RAZVOJA PRAVOSUĐA \*\*\*

### Sažetak

Pravna informatika doživljava procvat tokom poslednje decenije. Razvoj u evropskim okvirima dá se sagledati na primerima Nemačke i Engleske. U skladu s pravnom tradicijom, tržišna evolucija ovih sistema prati različite putanje oko istorodne, globalne digitalne tehnološke baze zasnovane na internetu, veštačkoj inteligenciji i „pametnim“ ugovorima. Ovaj pregledni rad analizira uspešne primene *Legal Tech* alata u pospešivanju pristupa pravdi, mogućnosti automatizacije pravnih poslova, različita zakonodavna rešenja EU i Engleske i potrebe pospešivanja informatičkih znanja novih generacija pravnika u Srbiji. Nova regulativa u Nemačkoj i Engleskoj izraz je prepoznavanja novih tehnoloških rešenja, orijentir budućeg razvoja prava potrošača i vesnik efikasnijeg pristupa pravdi za šire narodne mase.

**Ključne reči:** *Legal Tech*, alternativni pružaoci pravnih usluga, veštačka inteligencija, pristup pravdi, budućnost pravničke profesije.

---

\* Student integrisanih akademskih studija, Pravni fakultet Univerziteta u Beču, Austrija.  
E-mail: [nikolic.d.milos@gmail.com](mailto:nikolic.d.milos@gmail.com)

\*\* Docent, Računarski fakultet Beograd, direktor *Oxquant*, Oksford.  
E-mail: [drago.indjic@oxquant.com](mailto:drago.indjic@oxquant.com)

\*\*\* Ovaj rad je nastao u toku istraživačkog projekta koji je podržao Fond za nauku Republike Srbije u okviru programa DIASPORA, #6497472, AI4Law između decembra 2020. i decembra 2021. Drugi autor se posebno zahvaljuje prof. Stevanu Gostojiću (FTN Novi Sad) na ljubaznom pozivu da se uključi u domaći projekat i njegovom izuzetnom zalaganju da projekat bude sproveden u toku pandemije koja je onemogućila planiranu međunarodnu razmenu.

## LEGAL TECH AND DEVELOPMENT TRENDS OF THE JUSTICE SYSTEM

### *Summary*

Legal Tech has been blooming in the last decade. The development in European setting can be analyzed on the examples of Germany and England. According to their respective legal traditions, the market evolution of these systems follows different paths around the same global digital, technology base, based on the internet, artificial intelligence, and smart contracts. This article analyses the successful use cases of Legal Tech tools in fostering the access to Justice, the possibilities of automatization of legal tasks, various regulatory solutions in EU and England as well as the need to improve the informatics skills in new generations of lawyers in Serbia. New regulations in Germany and England are an expression of acknowledgement of new technological solutions, a lighthouse of further consumer protection law developments and a sign of more efficient access to Justice for broader population.

**Keywords:** Legal Tech, alternative legal service providers, artificial intelligence, access to Justice, future legal profession.

### 1. Uvod

Doba u kome živimo poprište je promena i brzine tehnološkog razvoja neza-beležene u ljudskoj istoriji. U samo par decenija svet su iz korena promenile infor-matika i telekomunikacija putem pojave interneta, veštačke inteligencije i blok-čejn tehnologije.

U manjoj ili većoj meri svaki od ovih fenomena susretao se (ili se u određe-nim slučajevima i dalje susreće i biva izazivan) s većom ili manjom dozom skepse javnosti. Skepsa i zaziranje od promena i novih složenih koncepata su izraz pri-rodan ljudskoj prirodi svojstvenog opreza prema nepoznatom. Ipak, s vremenom većina ovih tekovina postajala je neizostavni deo naše svakodnevice, a nekadaš-nje kritike pominju se anegdotalno.

Jedna od najznačajnijih tektonskih promena jeste ubrzani razvoj alati-ki veštačke inteligencije (VI), pospešen uspehom rezultata primene metoda mašin-skog učenja u percepciji teksta i slike. Primena veštačke inteligencije revolucio-nizuje sve sfere života i svoju primenu nalazi u najrazličitijim strukama: mašinski

simultani prevod i autonomna vožnja postaju deo svakodnevice. Jedna od sfera društva u koje je prodrta veštačka inteligencija jeste i pravo. Ovo predstavlja evoluciju pravne nauke za koju se smatra da joj je temelje postavio već matematičar Lajbnic (vid. i radove nemačkog istraživača Armgardta<sup>1</sup>) u svojoj opštoj teoriji moralnih i pravnih uslova, a modeli pravne logike nastavili da produbljuju i proširuju do današnjih dana. Niz informatičkih tehnologija i naučnih disciplina, od obrade prirodnog jezika (jezičkih tehnologija u VI, engl. *Natural Language Processing*, skr. *NLProc*) do formalne pravne nauke, sjedinjuje se u cilju kreiranja novih modela poslovanja pravne struke za XXI vek.

Savremena pravna informatika, odnosno tehnologija (engl. *Legal Tech*, pojam koji se uobičajio i van engleskog jezika) već u znatnom opsegu menja pravničku svakodnevicu. Brojne repetitivne i birokratske funkcije manje složenosti se mogu nadomestiti softverskim aplikacijama, čak i onim dostupnim na mobilnim telefonima, umanjujući ukupne troškove i ostavljajući više prostora pravnicima za fine pravničke intelektualne radnje koje su još uvek van domašaja alatki VI.

Ovaj pregledni rad je osvrt na primenu novih informatičkih tehnologija krunisanih VI i razvojem teorije i prakse pravnih sistema dveju vodećih jurisdikcija, koji vodi novom oblikovanju pravničke struke i prilagođavanju zakonodavstva ovih zemalja na promene koje su u jeku, kao i nacionalnim strategijama i rešenjima.

Za potrebe ilustracije *Legal Tech*-a i prateće promene regulative odabrali smo Nemačku, kao primer u okvirima Evropske unije, i Englesku, tačnije Englesku i Vels, kao primer anglosaksonske prakse. Kao radnu hipotezu ćemo uzeti pretpostavku da je nemačko pravo najbliže duhu domaćeg prava, kao predstavnik evropske kontinentalne pravne kulture nastale na tekovinama rimskog prava i sistem koji je usled intenzivne privredne i akademske razmene blizak domaćoj sceni. Otuda je očekivana putanja budućeg razvoja domaćeg pravnog sistema u smislu integracija pravo Evropske unije (EU), a u tom smislu i primer Nemačke.

Uzimajući u obzir navedene faktore koji determinišu razvoj pravne prakse i uporedne analize navedenih pravnih sistema, ovaj pregledni rad za cilj ima unapređenje domaće prakse. U njemu će se izneti obrisi prednosti koje *Legal Tech* rešenja donose pravničkoj struci i očekivanim promenama u njoj, kao i o perspektivama boljeg pozicioniranja Srbije u kontekstu međunarodne prakse i pravnih transplantata iz navedenih jurisdikcija i iskustava. U par slučajeva ćemo se osvrnuti i na domaće primere kako u tehnološkoj, tako i obrazovnoj sferi.

Trenutni strateški okvir kojim Republika Srbija pristupa usklađivanju pravnih propisa s pravom EU, ali i ostvarivanju sopstvenih ciljeva ka razvoju vladavine

<sup>1</sup> Više o ovome govore brojni radovi nemačkog istraživača Matijasa Armgardta. Vid.: (Armgardt & Busche, 2022; Rahman, Armgardt & Nordveit Kverneses, 2022).

prava, pravne sigurnosti i pristupa pravdi jeste Strategija razvoja pravosuđa za period 2020–2025 (Strategija razvoja pravosuđa 101/2020-3, 18/2022-34).

Kao jedan od strateških ciljeva navodi se pod posebnim ciljem br. 5 „dalje unapređenje e-servisa unutar pravosuđa, čime bi se obezbedio veći pristup pravdi, povećanje kvaliteta postupanja i odlučivanja, efikasno upravljanje predmetima, statističko praćenje i izveštavanje o radu pravosuđa, kao i transparentnost rada pravosudnih organa” (Strategija razvoja pravosuđa 101/2020-3, 18/2022-34). Primećujemo razliku u odnosu na zemlje poput Austrije, čija je brojna iskustva Srbija koristila na putu ka EU i koja je svoju zasebnu strategiju „e-pravosuđa” razvila na period od 2018. do 2022. godine (E-Justiz Strategie, 2018), potpuno posvetivši čitavu strategiju ovoj temi. Još dalje dosežu viđenja engleskih stratega iz *Law Society* (2021; vid. Williams *et al.*, 2019) koji prognoziraju razvoj pravne struke Engleske i Velsa čak do 2050. godine, promatrano kroz decenijske periode 2020–2030, pa nadalje. Vodeći principi ove vizije su veći pristup pravdi i vladavina prava u eri digitalizacije i što preciznije određivanje trendova razvoja pravnog sistema.

*Legal Tech* se u velikoj meri oslanja na metode veštačke inteligencije. Strategije nacionalnog razvoja strateški odgovornih svetskih država su uvrstile VI u projekcije budućnosti, a svetski lideri redom prepoznaju značaj napretka ove tehnologije kao jedan od vodećih faktora razvoja privrede i društva. Republika Srbija je 2019. godine takođe usvojila krovnu strategiju razvoja VI u periodu 2020–2025. (*Službeni glasnik RS*, br. 96/2019), a u 2020. osnovala i Nacionalni institut za VI. Važno je naglasiti da se uprkos brojnim dosadašnjim dostignućima IT- i VI- industrije, kodifikacija i digitalizacija pravnih sistema još uvek razvija, dobija zamah u NR Kini i u SAD, a pravници rešenja zasnovana na veštačkoj inteligenciji usvajaju sporije u praksi. Otuda i odgovori na pitanja perspektive ove oblasti i nacionalnih strategija različitih država, koje ovaj rad postavlja, daju osećaj odgovornosti i privilegovanosti vremena u kome sagledavamo događaje.

## 2. Obrisi raspona pravne informatike u pravnoj praksi

Svaka *Legal Tech* debata počinje i završava se prognozama i pitanjem kako će izgledati i čime će se baviti advokatura budućnosti. Ove prognoze umnogome variraju zavisno od vremenskog perioda na koji se projektuje. Chishti *et al.* (2020) u međunarodnom zborniku radova iz *Legal Tech* polja objavljenog 2020. godine prikazuju desetak vizija očekivane budućnosti upravo od strane samih pravnika, a zanimljivost je da tri (5% od ukupnog broja autora) rada potiču iz našeg regiona, kao jedini predstavnici Balkana. Posebnu vrednost imaju i vizije buduće

pravne profesije: englesko društvo pravnika (*Law Society*) u opsežnom projektu 2021. godine opisalo je smernice koje se očekuju u sledećih nekoliko decenija. Zajednički sadržilac ovih predviđanja je zaključak da će pravnička sumsumpcija, makar na srednji rok, ostati zadatak čoveka. Kada se govori o digitalizaciji pravnog sistema u novom milenijumu, odnosno modernoj pravnoj informatici, prva asocijacija je *Legal Tech*. Prva široka primena informatike u pravu je bila prosta automatizacija arhiviranja podataka, gde su revoluciju napravile baze podataka uspostavljene pre pola veka (Kowalski, 2020).

Pravnička struka nezamisliva je bez definicija. Tako i svaki zakon, u cilju preciznosti i jasnoće, ima svoje zakonske definicije, te se i ovaj rad mora dotaći pitanja definicija pojmova veštačke inteligencije i *Legal Tech*-a. Ovu pravničku strast prema definicijama, naročito u latinskom smislu pojma definicije „ograničiti, omeđiti”, za potrebe ovog rada ipak nije moguće sasvim namiriti, jer ni tehnološka a ni pravnička literatura nisu pronašle opšteprihvaćeno rešenje za ovo pitanje. Primitimo da se definicije i logičko rasuđivanje nalaze i u korenu egzaktnih nauka, a određeni modeli logike su prilagođeni pravnoj metodi i praksi (Kowalski, 2020). Takođe možemo da primetimo da je često primarni problem upotreba prirodnog jezika u pravu, počevši od zakona pa do presuda, te da se ne očekuje brza i laka veza između jezika opisa prava namenjenih mašinama i jezika prava u praksi, čak i u slučaju najzastupljenijeg korpusa, engleskog jezika. Obrada i razumevanje prirodnog jezika je grana veštačke inteligencije koja se i dalje smatra pokretnom metom, podržanom burnim razvojem računarstva (Kowalski, 2020). Određena rešenja koja su donedavno potpadala pod domen veštačke inteligencije su postala deo svakodnevice. Jedan primer je i vizuelna identifikacija korisnika mobilnog telefona, ili sprečavanje njegove zloupotrebe, koju je danas teško podvesti pod VI, tako da preciznu definiciju VI prepuštamo specijalizovanim radovima poput Kerikmae (2014) i domaćoj zajednici okupljenoj pri konferencijama iz srodnih oblasti. Međutim, i na ovom mestu pravnička žeđ za preciznošću u definisanju ne može biti adekvatno zadovoljena. Još uvek ne postoji opšti konsenzus o kompaktnoj i preciznoj definiciji ovog pojma. U praksi se koristi više određenja (*Artificial Lawyer*, 2021)<sup>2</sup>. Neretko se može naići i na srodne pojmove *Law Tech*-a kao preciznije određenje automatizovanih tehnika primene prava, za razliku od prostih alatki koje unapređuju pravnu praksu, *Reg Tech* (*Regulatory Tech*) kao tehnike usklađivanja s podzakonskim regulativnim propisima, *Sup-Tech* kao *RegTech*, ali na nivou državne regulatorne uprave i nacionalnih agencija. Ipak, ono što je zajednički sadržilac svim formulacijama jeste pružanje pravnih usluga uz pomoć informatike. Jedna od najboljih praktičnih, široko pristupačnih

<sup>2</sup> Primitimo ovde *Abramowitz*-evu definiciju putem poena. Englesko i američko pravno društvo pravi razliku između *legal*- i *law-tech*, vid. (*Legal Tech*, 2021).

definicija po našem mišljenju je „pružanje pravne zaštite u nedostatku prisustva pravnika”, parafrazirajući Susskind-a (2013, 2018), vodećeg teoretičara engleskog digitalnog prava. Primetimo da ova ciljna (utilitarna) odrednica uključuje i značajan momenat inkluzivnosti prava, odnosno dostupnosti pravne zaštite i usluga svim građanima, bez ekonomskih ograničenja. S druge strane, Schemmel & Dietzen (2017, p. 142) tako definišu *Legal Tech* kao „softverske i online usluge” koje potpomažu i olakšavaju pravne procese ili ih čak u potpunosti automatizuju. Kao „pravilo desne ruke” navode: „Ono što se ponavlja, može se i standardizovati, a šta se dà standardizovati, može se i automatizovati.” Slično Susskind-u, kao glavni cilj navode pronalaženje pojedinih radnih zadataka pravnika ili čak čitavih pravnih usluga. U prvom planu smatramo da je u oba slučaja u pitanju cilj snižavanje cena pravnih usluga, kao i otvorena, tržišna konkurencija u sektoru pravnih usluga. Na primere ovakve konkurencije će se naići prevashodno u međunarodnoj praksi. Martin Ebers (2021) služi se širokom definicijom te govori o „rasponu procesa od infrastrukture koja olakšava kontakt klijenata i advokata, preko alata za skiciranje dokumenata, sve do složenih platformi za vansudsko poravanje” o čemu će biti reči. Iz priloženog je jasno da je kompletni pregled inovativnih rešenja koje *Legal Tech* industrija nudi pravnicima u praksi nesaglediv u okvirima jednog preglednog rada. Međutim, smatramo da je vredno već na ovom mestu naglasiti određena rešenja koja su danas ušla u svakodnevnu praksu bez kojih je rad mnogih velikih advokatskih kancelarija nezamisliv.

Ističemo da je ogromna većina, ako ne i sve *Legal Tech* alatke i rešenja zasnovana na digitalnom strukturiranju pravnih dokumenata u mašinski čitljivoj formi, o čemu će biti reči. S tim u vezi skrećemo pažnju na to da uobičajeni tekst (ili datoteka) čiji je autor pravnik, ili čak zakonodavac ili sudija, u najvećem broju slučajeva ne zadovoljava savremene principe i standarde modeliranja i organizacije pravnih podataka i dokumenta. U domaćoj literaturi je najveći broj primera potekao iz istraživačkog opusa Stevana Gostojića (vid. primera radi Marković, Gostojić & Konjović, 2014).

Ulazna vrata za *Legal Tech* su upravo digitalni izvori poput *EUR-Lex*-a koji se citiraju u domaćim portalima (Pravno-informacioni sistem RS, n.d.), u kojima se pretraga registara sprovodi po načelu razumevanja značenja (semantički), a ne sintaktički (putem reči sadržanih u tekstu ili naslovu), u očekivanju ljudske interpretacije teksta kako je uobičajeno. Drugim rečima, semantičkim algoritmima je time omogućeno da razumeju tekst i predlože zaključke. U osnovne primere *Legal Tech*-a ubrajamo alate za pravno pretraživanje (npr. zakona, podzakonskih akata, sudskih presuda, pravnih mišljenja), upravljanje aktima i izradu ugovora (Marković, Gostojić & Inđić, 2021). Posebno je interesantan momenat u automatskom prepoznavanju pravnih okvira u kojima posluje određeni privredni subjekat,

odnosno investicioni projekat. Specijalizovane *Legal Tech* alatke<sup>3</sup> pomažu pravnicima u formiranju pravnog registra, umanjujući time pravni rizik subjekta ili projekta s aspekta međunarodne pravne usklađenosti, na primer u domenu ekologije, ili čak klime. Potencijal primene savremenih tehnoloških rešenja u svetu prava je već prepoznat od strane pravnika, ali još uvek nije i u široj meri od strane građana kao što je u slučaju *Fin Tech*-a. Mada standardizovani i automatizovani *Legal Tech* alati usmereni na ubrzanje posla ne menjaju „krvnu sliku” sudske prakse, u Americi, a posebno uspešno u NR Kini, sporovi niže vrednosti iz oblasti e-trgovine primarno se obavljaju arbitražnim procesima putem onlajn platformi (Zhou, 2022).

Upravo su u NR Kini ovi procesi dostigli dimenzije potpune digitalizacije osnovnog sudstva, koje opisuju radovi na glavnoj godišnjoj međunarodnoj *Legal Tech* konferenciji koja se održava od 2016. na *Tsinghua* univerzitetu<sup>4</sup>. Kao primer navodimo da je u NR Kini između 2020. i 2021. preko 12 miliona jednostavnih slučajeva razrešeno čisto digitalnim putem (Tang, 2021). Ovakav trend je očekivan ako se ima u vidu veličina populacije, ali s druge strane otvara pitanje kapaciteta, cene i ukupnih troškova tradicionalnih pravnih i administrativnih procesa u pravnoj praksi u ostatku sveta. Ističemo da ove i slične tendencije imaju potencijal da menjaju ne samo jednostavne pravne radne procese već da korenito menjaju konture pravničkog rada, posebno ekonomije pravnih usluga. Tržišna konkurencija se pojavljuje putem deregulacije pravnih usluga, o čemu će biti još reči. U te kategorije – poslovne procese – ubrajamo: pravno istraživanje (pronalaženje informacija od značaja za neko pravno pitanje), analizu i utvrđivanje pravnih posledica za navedeni skup činjenica, predviđanje ishoda i njegove verovatnoće na osnovu poznatih činjenica i faktora, izgradnju argumenata za potvrdu pravnih zaključaka, kao i formiranje argumentacione linije za izlaganje, zatim pregledanje pravnih dokumenata u cilju filtriranja i pronalaženja grešaka u podnesku.

Primerimo da se poseban tip *Legal Tech* aplikacija upravo bavi tarifiranjem, odnosno praćenjem satnice pravnih radnji (*billing*) kao i da taj tip aplikacije kojom se podržava kancelarijsko poslovanje suštinski ne menja radni proces, te se i ne smatra pravim *Legal Tech*-om u užoj definiciji (Praduroux & Di Caro, 2016). Među navedenim funkcijama može se uočiti više radnji koje su repetitivne prirode i čija automatizacija dovodi do velike vremenske uštede, samim tim i uštede u troškovima. Upravo takvi regularni poslovni obrasci dovode do velikog broja primera i omogućavaju da ih određeni *Legal Tech* alati „nauče”, a ne samo „uoče”, što omogućava i primenu algoritama logičkog zaključivanja, i to ne samo nižeg nivoa intelektualnih radnji, potencijalno postižući istovremeno

<sup>3</sup> Vid. primera radi: (Thousands of EHS regulations. Do you know yours?, n.d.)

<sup>4</sup> Četvrta konferencija po redu je održana u jesen 2021. godine.

veliku uštedu vremena pravniku i dajući informacije i podatke visokog kvaliteta i značaja u kratkom roku.

S aspekta pravne prakse, postaje očigledno koliko korenite promene sa sobom donose alati koji optimizuju pravno pretraživanje i istraživanje, u posebnom slučaju i *Due Diligence* izveštaje u okviru virtuelnih „soba podataka” (*Data Rooms*), što ističe i Breidenbach (2018, p. 28). Na primer, Ansarada (Ansarada, n.d.) ističe da su njihove VI alatke integrisane u okviru takvih „soba” trenirane na primerima desetina hiljada transakcija i postižu izuzetno visoku preciznost procene okončanja potencijalne transakcije. Mukotrpan ručni proces izrade ovih izveštaja zahteva temeljan pristup, razlaganje i slaganje raznih činilaca i podataka u cilju pravnog promatranja i sagledavanja rizika i pravno relevantnih podataka za klijenta. Razlika između pravnog postupka *Due Diligence* izveštaja i ovakvih izveštaja u drugim oblastima ogleđa se pre svega u velikoj ulozi koju igraju pravne informacije i prirodni jezik u pravnom svetu (Kowalski, 2020). Teškoće koje nose pravni izveštaji sadrže se najpre u tome da je reč o ogromnoj količini podataka nepogodnoj za standardizaciju, što ističu i Fiedler & Grupp (2017, p. 1085) u svom radu. Izveštaji iz prakse ukazuju da *Legal Tech* alatke dovode do znatnijih pomaka, primera radi u organizaciji nabavki, ali da ipak i dalje postoje određena ograničenja.

Mišljenja praktičara mogu se sažeti u najvažnijem delu na to da VI nije sve-moguća, ali da donosi određena značajna rešenja poput pronalazjenja ključnih informacija u moru nestrukturisanih podataka. Ipak, dalje rezonovanje s tim podacima prepušteno je advokatima. Pored ovih alata valja dodati izradu dokumenata, ugovora i analizu ogromnih količina relevantnih pravnih akata sa zavidnim nivoom preciznosti. Svi ovi procesi dovode do posve druge dinamike radne svakodnevice, ali zahtevaju i proširenje senzibiliteta pravnika za savremena tehnološka rešenja. Bez obzira na visoke troškove licenciranja softvera, koja su isplativa samo velikim kancelarijama, *Thomson Reuters* studija (*Thomson Reuters Institute & Georgetown Law Center on Ethics and the Legal Profession*, 2021) prikazuje da velika većina (79%) vlasnika manjih kancelarija usvaja osnovne alate pravne informatike poput onih za pravna istraživanja.

U najranijim fazama, podršku inovatorima daju raznovrsni inkubatori i akceleratori. Na brojne primere ovakvih programa koji su mnogo bliži domaćoj praksi se nailazi i van svetskih centara, primera radi u Barseloni, u šestoj generaciji španskog programa *Cuatrecasas* (*Cuatrecasas Acelera*, 2023) i prvi domaći *k-Lab* (*Karanovic & Partners/Commercial Law Firm*, 2020) u okrilju kancelarije Karanović i partneri. Na domaćem tržištu su se u toku 2021. godine pojavila prva komercijalna rešenja od kojih kao ilustraciju izdvajamo *Draftomat*, kao primer inostranog rešenja čiji se razvoj odvija u regionu Uhura (*Uhura Solutions*, 2022). *Draftomat* (*Draftomat - Automated creation of legal documents*, n.d.)

je višenamensko rešenje koje služi automatizaciji izrade pravne dokumentacije, jedinstven po tome što korisnicima omogućava da proces automatizacije i produkcije dokumenata obavljaju u *Word*-u i da na taj način postupaju u skladu sa svojim internim procedurama i bezbednosnim standardima. Dalje navodimo rešenja poput: Kancelarko (Kancelarko | Digitalna kancelarija na dohvata ruke, n.d.), koji optimizuje naplatu potraživanja elektronskom razmenom faktura, olakšava evidenciju rokova i posledično donosi znatnu uštedu. U oblasti administracije kadrovskih podataka ističe se Kadrovska RS (Kadrovska RS, 2022), nastala sinergijom pravne i IT-ekspertize.

### **3. Alternativno vansudsko poravnanje i alternativna pravna uslužna delatnost kao nova pravna tržišta**

Diskusije na temu primene pravne informatike ne svode se samo na tehničke mogućnosti automatizacije pravnih procesa već u velikoj meri i na strukturu cena na tržištu pružanja pravnih usluga, kao i na njihovu pristupačnost. Na ovaj važan aspekt ukazuje Wagner u svom radu (2020, p. 3). Jedno od brojnih pitanja jeste i kako velike advokatske kancelarije mogu iskoristiti tehnologiju da obogate raspon svojih usluga kroz upotrebu softvera ili alternativnih ponuđača pravnih usluga prisutnih u brojnim jurisdikcijama.

Potencijal pravne informatike menja očekivanja od sektora pravnih usluga, kao i samu prirodu pravničkog posla. Poznavanje pravne materije, radnje koje predstavljaju prostu reprodukciju teorijskog znanja i repetitivni procesi gube na težini.

Kao i sve grane privrede, pravna industrija mora biti otvorena za nadmetanje na tržištu. U većini država, pravna struka je zaštićena i čak podleže samoregulaciji, što dovodi do nedostatka konkurencije. Zanimljiv je i presedan iz američke pravne prakse (*Browne v. Avvo Inc*, United States District Court for the Western District of Washington (Seattle), 2:07-cv-00920-RSL) gde je 2007. godine dopušten nastavak rada portalu kojim klijenti ocenjuju kvalitet advokata, čija je pojava svojevremeno izazvala veliki protest u pravnoj zajednici. Porast zahteva za preciznim opisom i fakturisanjem pravnih usluga (*billing*), takođe i posebni segment *Legal Tech* rešenja dovodi do boljih određenja funkcionalnih opisa ključnih i pratećih aktivnosti u pravnoj praksi, o čemu će posebno biti više reči, posebno u smislu povećane tržišne konkurencije koja vodi i ka korenitim promenama organizacije pravnih delatnosti van okvira klasičnih kancelarija, u okrilju velikih revizorskih kuća ili čak specijalizovanih, berzanski kotiranih društava. Budući da očekujemo da će se domaći klijenti i pravници u značajnoj meri po prvi put

suočiti s naprednim *Legal Tech*-om u međunarodnoj praksi, izdvajamo domen međunarodnog vansudskog poravnanja.

U ovom smeru je značajna pojava onlajn vansudskog poravnanja, *Online Dispute Resolution* (ODR), odnosno rešavanja sporova putem interneta (Mania, 2015). ODR obuhvata metode medijacije, odnosno uključivanja posrednika, uz korišćenje modernih tehnologija. ODR se sagledava u okviru širokog domena nestandardnih mehanizama (engl. *alternative dispute resolution*, ADR) u okviru specijalizovane stručne zajednice, čija veb-stranica nudi objašnjenja najvećeg broja pojmova iz ove oblasti (ADR Times, 2022).

Reč je o sporovima koji su delimično ili potpuno nastali na internetu, u toku platnih transakcija, a svoj izvor imaju oflajn, van interneta (Mania, 2015)<sup>5</sup>. Ovaj pojam podrazumeva sve metode rešavanja spora koje ne podrazumevaju odlazak na sud, bilo to u obliku arbitraže, medijacije, kroz delovanje odbora za pritužbe ili ombudsmana (Your Europe, n.d.).

Tradicionalno se izdvajaju dva vida ODR: *sinhroni*, koji predviđa posredovanje u realnom vremenu uz korišćenje video-tehnologije, i *asinhroni*, koji predviđa korišćenje elektronske pošte i poruka i koristi se pre svega u sporovima oko nižih svota novca razmenom ponuda i kratkom prepiskom (Mania, 2015). Iako je ODR i dalje mlad koncept, dijamant pružalaca ovih usluga je varirao od javnih do privatnih, nekadašnji pioniri na ovom polju nestajali su sa scene, a nicali su nove platforme, dok danas ipak vodeću ulogu imaju privatne inicijative s veoma visokim stepenom automatizacije, lep prikaz pružaju Chong & Kardon (*E-Commerce: An Introduction*, 2001).

Platformu za onlajn rešavanje sporova pokrenula je i Evropska komisija (*European Commission*), na osnovu ODR-uredbe (EU Regulation (EU) 524/2013, 2013) koja sadrži obavezu za sva preduzeća koja pružaju usluge ili trguju u nekoj od zemalja članica onlajn da na svojoj veb-stranici predstavljaju link ODR platforme (vid. ADR notes, n.d.). Ova platforma je proistekla iz potrebe da se obezbedi jednostavan i povoljan način rešavanja sporova u okviru Unije.<sup>6</sup>

Zaključujemo da je više nego očigledno koliko je ulogu pandemija virusa kovid 19 odigrala u rasprostranjenju primene ovog rešenja. Usled zastoja privrede, problema s likvidnošću, naplatom potraživanja, u uslovima opšte nesigurnosti, ODR platforme odigrale su važnu ulogu u funkcionisanju pravnog i privrednog sistema. Ipak, s prvim popuštanjem pritiska straha od virusa, kao cilj se nametnula ideja popularizacije ovakvih platformi u najuzvišenijoj ideji pravne informatike – lakšeg pristupa pravdi kroz stvaranje povoljnih i pristupačnih rešenja za

<sup>5</sup> Primitimo da je ovo domen *off-chain* sporova koji se sreću u praksi blokčejna.

<sup>6</sup> U tu svrhu pokrenuti su i programi poput Main Portal | Consumer Law Ready, koji služi obuci malih i srednjih preduzetnika o pravima i pravilnom korišćenju evropskih mehanizama.

potrošače. Ovo je od posebnog značaja za mala i srednja preduzeća, koja dobijaju brza, pristupačna i jeftina rešenja u rešavanju tesnaca u isplatama i naplati potraživanja i pokrivanju osnovnih troškova poslovanja, kobnih po mala preduzeća, kroz brzo razrešenje sudskih sporova i naplatu (LawTechUK, 2021a). ODR igra značajnu ulogu tamo gde sudski troškovi državnog pravosudnog sistema stoje u diskrepanci s vrednošću spora, što ističe i Grupp (2014, pp. 660-665). Jasno je da ovakve platforme, njihova povoljnost i brzina delovanja donose spasonosno rešenje za mala preduzeća, samim tim i ogroman značaj za čitavu privredu.<sup>7</sup>

Ipak, ako izađemo za trenutak iz konteksta pandemije, jedan od najvažnijih katalizatora razvoja onlajn vansudskog poravnjanja izvorno bila je e-trgovina (Mania, 2015). Zaključujemo da je trgovanje na internetu putem platformi kao što je Alibaba donelo potpuno nove privredne odnose, premostilo geografske i fizičke prepreke, te samim tim otvorilo širok krug pravno relevantnih pitanja počevši od reklamiranja i komunikacije između proizvođača i potrošača, preko pitanja logistike, ugovornih obaveza, zaštite podataka i autorskih prava.

Tradicionalni sudovi bili su potpuno nepraktični za sporove iz ove oblasti usled malih vrednosti sporova, trajanja sporova i različitih jurisdikcija. Rast poverenja prema e-trgovini bio je usko povezan i s mogućnošću efikasne zaštite prava, te je razvoj ODR-a i e-trgovine tesno prepleten (Bakhramova, 2022). ODR se smatra adaptiranom verzijom alternativnog razrešenja sporova i pored drugih pogodnosti, poput izbegavanja dugog trajanja spora, nudi i druga kompromisna rešenja kojima se izbegava princip „Pobednik dobija sve” i na primer u dugoročnim poslovnim odnosima sprečava trajno narušavanje poslovnog odnosa, *adjusted winner algorithm* (Lodder & Zeleznikow, 2012, p. 94).

Primitimo da se u praksi e-trgovine dolazi do razrešenja bez učešća pravnika. Upravo takva potpuna automatizacija je po osnivanju sudova u Hangdžou<sup>8</sup>, Pekingu i Šangaju, dovela do velikog porasta broja uspešno razrešenih malih sporova e-trgovine u Kini (oko 60.000) (Ye, n.d.).

#### 4. Nemačka sudska praksa i *Legal Tech* zakon

Nemačka je dugo važila za jedno od najrestriktivnijih tržišta pružanja pravnih usluga. Pružanje pravne pomoći ili usluga bilo je dostupno gotovo isključivo pravnicima i registrovanim advokatima, dok su izuzeci bili zanemarljivi (Legal Tech Verzeichnis, 2020). Ipak, ovo tržište doživelo je ogromne promene

---

<sup>7</sup> Primera radi, Italija je decembra 2021. godine predstavila novu reformu građanskog postupka s posebnim naglaskom na značaj IT-ija i ADR-a. Vid. (Salvaneschi, 2021).

<sup>8</sup> Rodno mesto giganta e-trgovine, kompanije Alibaba.

poslednjih godina i pravna informatika dobija na značaju kako u privredi, tako i na akademskom planu.

Pravna informatika sporije prodire u advokatske kancelarije manje i srednje veličine, dok veće međunarodne kancelarije beleže značajne uspehe u implementaciji, stvarajući veliku prednost nad konkurencijom (Yantian, 2022). Ipak, uprkos sporijem razvoju, sve su prilike da će pojava sofisticiranih rešenja učiniti *Legal Tech* preduzeća primamljivijim, te od advokata preuzeti značajan deo klijentele (Legal Tech Verzeichnis, 2020).

Kao najprepoznatljiviji izdanci nemačkog *Legal Tech*-a ističu se kompanije koje se bave naplatom potraživanja i masovnim tužbama u oblasti saobraćaja, visokih stanarina ili serijskih kvarova proizvoda. Poseban osvrt napravićemo na slučajeve stečajnog postupka *Air Berlin* i skandal *Volkswagen Dieseldgate*. Dobrobiti obrade velike količine podataka uz pomoć veštačke inteligencije dovele su do velike potražnje za uslugama ovakvih subjekata, primera radi navodimo *Flightright* iz Potsdama, koji se bavi naplatom naknade štete za propuštene avionske letove, zatim *geblitzt.de* (Geblitzt? Bußgeldbescheid oder Anhörung erhalten?, n.d.) koji automatizovanim rešenjima pruža pomoć oko kazni za prebrzu vožnju svojim klijentima. Sudska praksa je u susretu sa ovakvim i srodnim slučajevima dala impuls promeni zakonodavnog okvira o pružanju pravnih usluga.

Međuprostor u kome u Nemačkoj subjekti van advokature razvijaju svoju delatnost je naplata potraživanja, upravo kroz preduzeća usmerena na masovne tužbe (Remmert, 2020).

Poseban osvrt u ovom poglavlju posvetićemo novom Zakonu o podsticanju povoljnijih ponuđača pravnih usluga (Gesetz zur Förderung verbrauchergerichteter Angebote im Rechtsdienstleistungsmarkt, 2021). Na ove značajne promene u sudskoj praksi i zakonodavstvu osvrnućemo se, preglednosti radi, nakon prikaza istorijskih uslovljenosti koje su im prethodile.

Tradicionalna pravna praksa Nemačke i germanskih zemalja izvorno je strogo zabranjivala bilo kakav vid naknade pravnim zastupnicima kroz ugovaranje dela vrednosti spora pravilom *quota littis*. Ovaj princip seže još u vreme nastanka modernih državnih aparata u Evropi nakon revolucionarnih promena širom kontinenta, kada je sudstvo svoja načela počelo da gradi prema Monteskejevoj *Teoriji podele vlasti* na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, u duhu izgradnje buržoaskih društava, građaninu se garantovalo nezavisno sudstvo prema slovu zakona, lišeno spoljnih uticaja na sudije i raspodelu sudskih predmeta. U ovom kontekstu ideja vodilja bila je da su i pravni zastupnici organi sudske vlasti koji isto tako moraju biti vođeni idejama prava i pravde, te da je bilo kakav kalkulantski pristup u pogledu ugovaranja dela dobiti od vrednosti spora vrlo štetan po ovo uzvišeno načelo. Primećujemo da je ovo imalo svoj uticaj na polju formiranja cena

i na ovom području su se više od dva veka izgrađivale rigidne esnafske strukture. Naslednost advokatske profesije u ovim stabilnim društvima dovela je do konzervativne prirode struke u pristupu razvoju tržišta i nadolazećim promenama. Ipak, pružanje usluga dugo nije bilo otvoreno samo advokatima. Tek dvadesetih godina prošlog veka primenjena je ideja o Zakonu o pravnom savetovanju u cilju zaštite potrošača od nestručnog pravnog savetovanja, ali i u cilju zaštite advokatskog esnafa od konkurencije.

Nedugo zatim, usled nacističke represije jevrejske zajednice, došlo je do prvih ograničenja 1933. i 1935. godine, kad je najpre Zakonom o stupanju u advokatsku struku (Gesetz über die Zulassung zur Rechtsanwaltschaft, 1933) zabranjeno delovanje pripadnicima ove zajednice, a posledično i pružanje bilo kakvih pravnih usluga u cilju zatvaranja pravnih praznina kako bi advokati jevrejskog porekla bili sprečeni da zaobilaznim putem pružaju usluge. Ovaj zakon ograničavao je pristup tržištu pravnog savetovanja na advokate, notare, takozvane patentne advokate, notare i poreske savetnike i na snazi je bio do 2008. godine (kao što je i očigledno, u posleratnom periodu pročišćen od diskriminatornih odredaba) kada ga zamenjuje Zakon o pružanju pravnih usluga (Gesetz über außergerichtliche Dienstleistungen, Rechtsdienstleistungsgesetz).

Usled razvoja na tržištu, u Nemačkoj je prepoznata potreba za adaptacijom zakonodavnog okvira u ovoj oblasti. Po pitanju ugovaranja advokatskih naknada nastao je vrlo uzak prostor u kome se advokat pod jasno određenim uslovima mogao namiriti i udelom vrednosti spora, dok je mogućnost potpunog preuzimanja troškova spora od strane advokata bila potpuno isključena (Liebert, 2016). Tako na primer u susednoj Austriji, čl. 879 Građanskog zakonika (Das Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch) ovakve pogodbe čini apsolutno ništavnim. Uporedimo ovu praksu sa američkom u kojoj je investiciono finansiranje sporova normalna praksa. U prikazanom razvoju situacije poseban značaj igraju presude koje je doneo Vrhovni sud SR Nemačke, kao i Zakon o povoljnijoj ponudi za potrošače na tržištu pravnih usluga.

U stručnoj zajednici godinama su vođene teške diskusije o pravu na delovanje takozvanih *Legal Tech* kompanija u oblasti naplate potraživanja. *Legal Tech* kompanije koje se bave naplatom potraživanja izašle su iz okvira tradicionalnih preduzeća ovog tipa, što je stvorilo pravni vakuum i u stručnoj javnosti otvorilo pitanje usklađenosti sa čl. 2 Zakona o pružanju pravnih usluga SR Nemačke (RDG, 2021).

Vrhovni sud u odgovoru na pitanja proizašla iz spora protiv *Air Berlin-a* došao je do zaključka koji u široj stručnoj javnosti važi za vesnik prekretnice u nemačkoj pravnoj informatici. U spornom predmetu *Air Berlin* je podneo zahtev za pokretanje stečajnog postupka 15. avgusta 2017. godine, a svi plaćeni i rezervisani letovi za prethodna tri meseca su otkazani. Potrošači su svoja potraživanja

ustupili *Legal Tech* preduzeću za naplatu potraživanja, koje je u masovnoj tužbi tužilo *Air Berlin* (BGH, presuda od 13. jula 2021 - BGH, 13.7.2021, II ZR 84/20). Pitanje kojim se sud bavio je da li je ova usluga u suprotnosti sa Zakonom o pružanju pravnih usluga. Sud je zaključio da u slučaju ustupanja potraživanja nije reč o pružanju pravnih usluga u smislu ovog zakona, već da ovaj slučaj potpada pod pojam naplate potraživanja, čl. 10 istog zakona, koja je otvorena i za druge ponuđače. Presuda dalje navodi čl. 12 nemačkog Ustava (*Grundgesetz*) koji se tiče slobode pružanja usluga, te Vrhovni sud zaključuje da ustupanje prava potraživanja preduzeću koje se bavi naplatom potraživanja ne potpada pod element pružanja pravnih usluga u smislu gorepomenutog zakona i time otvara prostor specijalizovanim preduzećima za ovakvo delovanje. Dalje se navodi da je pružanje ovakvih usluga uslovljeno posedovanjem licence, odnosno potvrde stručnosti za vršenje ovakvih poslova, što upravo i pokriva cilj Zakona o pružanju pravnih usluga, odnosno zaštitu potrošača od nestručnog pravnog savetovanja.

Ovaj zaključak daje veliki vetar u leđa *Legal Tech* sceni i predstavlja jednu od prvih presuda ovog tipa. Građanima je posebno isplativa naplata potraživanja niže vrednosti zbog uštede na troškovima spora. Međutim, na ovom primeru je nastala pravna praznina budući da Zakon o pružanju pravnih usluga ne poseduje odredbe o zaštiti potrošača u slučaju naplate potraživanja. U cilju popune pravnih praznina donesen je Zakon o podsticanju povoljne ponude za potrošače na tržištu pravnih usluga. U stručnoj javnosti neformalno prozvan *Legal Tech* zakon stupio je na snagu 1. oktobra 2021. godine (Bundesrechtsanwaltskammer, 2021). Zakon donosi promene u pravnoj struci i industriji pravne informatike i posebnu pažnju posvećuje zaštiti potrošača kroz uvođenje strožih uslova za pružanje usluga ovog tipa. Oslanjajući se na pomenute presude Vrhovnog suda, Zakon razjašnjava granice pravnih usluga u onim delovima gde firme pored naplate potraživanja zadiru u domen pravnog savetovanja. Zakon ističe da u pravu pružanja pravnih usluga postoji velika potreba da na više mesta dođe do prilagođavanja pravnog okvira novim okolnostima. Ovo se tiče prevashodno mogućnosti advokata da ugovore određene nove modele naknada. Potražnja na tržištu pravnih usluga je sve veća, a nisu postojale odredbe zaštite potrošača u Zakonu o pružanju pravnih usluga. Ova pravna praznina posebno dolazi do izražaja usled jačanja *Legal Tech* preduzeća koja svoje usluge izvode standardizovano, a odudaraju od standardnog profila pružaoca pravnih usluga (Caserta, 2020). Ipak, nacrt je naišao na otpor Advokatske komore, posebno u pitanjima finansiranja procesa (Lissek, 2021). Tako je opseg konačne verzije sveden na sporove niže vrednosti. Preovladavajući utisak u stručnoj javnosti jeste da je ovo samo prvi korak u korenitim promenama koje slede, te se mnogo očekuje od Evropske unije i od Preporuke Evropskog parlamenta za direktivu o odgovornom privatnom finansiranju

parnica (Recommendation to the Commission on responsible private funding of litigation 2020/2130 NL).

Razumljivo, primamljivost masovnih tužbi i povoljnosti koju ovaj institut nudi nije specifikum nemačkog prava. Stoga je Evropska unija preduzela mere na ovom polju koje će kroz prednost evropskog prava u odnosu prema nacionalnim jurisdikcijama doneti velike promene u svim državama članicama (Witthinghofer & Zuschlag, 2023). Evropska direktiva o masovnim tužbama doneta je 25. novembra 2020, a države članice imaju propisan rok do 25. juna 2023<sup>9</sup> da Direktivu implementiraju u svoja zakonodavstva. Direktiva je usmerena na tužbe unutar država članica<sup>10</sup> i prekogranične tužbe. Cilj Direktive je da pronade ravnotežu između zaštite prava potrošača, ali i zaštite preduzetnika, od zloupotrebe ovog instituta masovnim podizanjem neosnovanih tužbi. Ovo je predupređeno kroz princip *loser pays*: (European Parliament, 2020) po kome troškove spora snosi poražena stranka. Unija se nije odlučila za uniformno rešenje ove oblasti,<sup>11</sup> već se opredelila za minimalne standarde koji moraju biti ispunjeni prepuštajući uređenje pojedinosti koje izlaze iz ovog okvira nacionalnim jurisdikcijama. Sistem će funkcionisati tako što će svaka članica Unije odrediti pravna tela koja će dobiti pravo da zastupaju potrošače u masovnim sporovima i da potražuju naknadu štete i druge kazne od preduzeća (European Parliament, 2020). Da bi stekli ovo pravo, pravna lica moraće da ispune jasno propisane uslove, a u svakoj državi moraće da postoji barem jedan mehanizam zaštite. Važno je napomenuti da direktiva ne predviđa princip *punitive damages*, karakterističan za anglosaksonsko pravo, koji predviđa visoke kazne za preduzetnike, jer pored osnovne naknade štete nadoknađuje i nematerijalnu štetu.<sup>12</sup>

Pored opšteg prava potrošača, kolektivne tužbe biće moguće na polju zaštite potrošača, finansijskih usluga, avio-saobraćaja, turizma, zdravstva i energetike (European Parliament, 2020).

---

<sup>9</sup> Direktive EU su zakonodavni akti primarnog evropskog prava koji države obavezuju u pogledu cilja koji je postavljen kroz njih, a prepuštaju im modalitet implementacije u državno zakonodavstvo. Cilj direktive mora biti dovoljno precizan i jasan.

<sup>10</sup> Državama članicama u pogledu masovnih tužbi pružena je fleksibilna pozicija da kroz diskreciono pravo svoj pravni sistem adaptiraju direktivi EU u sporovima koji su njihova unutrašnja stvar.

<sup>11</sup> Kao što je slučaj kod uredbi, instituta sekundarnog prava EU, koji su jednoobrazni u svim članicama i ne ostavljaju prostora za odstupanje.

<sup>12</sup> Zanimljivost je da su nemački sudovi nakon pomenutih odluka kazne određivali slično američkom principu u sporovima oko zaštite podataka, na osnovu čl. 82 GDPR-a, nadoknađujući pored materijalne štete i nematerijalnu.

## 5. Alternativno pružanje pravnih usluga u engleskom pravu

U međunarodnom kontekstu prednost koju imaju Amerika i Engleska ipak je još uvek veoma velika, usled konzervativnijeg karaktera pravničke struke u Nemačkoj i zemljama nemačkog jezičkog prostora. Razvoj pravnog sistema Engleske kroz dug istorijski period pratila je velika doza originalnosti i utabavanje novih, sopstvenih staza u izgradnji državnih institucija, vladavine prava, pravnih instituta i načela ključnih za nastanak moderne parlamentarne demokratije.

Najveći deo pravnih sistema u svetu može se svrstati ili pod sistem kontinentalnog, građanskog prava (*civil law*) ili precedentnog prava (*common law*). Za razliku od evropskog, kontinentalnog pravnog sistema, zasnovanog na tradiciji rimskog prava, *common law* se u najvećoj meri zasniva na vekovima stvaranoj sudskoj praksi, o čemu pregled pružaju Jovanović, Dajović & Vasić (2015). Englesko pravo u najvećoj meri je nekodifikovano<sup>13</sup> i svoje korene vuče još iz običajnog prava srednjeg veka i doba uspostavljanja prvih kraljevstava normanske invazije, i na tom putu, uprkos svojoj specifičnosti, Engleska je svetu podarila pravne ideje vodilje poput *Magna Carta Libertatum*, *Habeas Corpus Act*, *Bill of Rights*. Bez prevelikog zadiranja u istorijske uslovljenosti, težimo da na ovom mestu povučemo paralelu između progresivnih ideja koje je iznedrila engleska pravna kultura kroz svoj jedinstveni put i najmodernijih tekovina pravne informatike.

Jedinstvenost engleskog puta u razvoju pravnog sistema ogleda se u značaju prava precedenta, a u pogledu podele pravnih izvora izdvajaju se tri grupe: *Statute Law* (pisano pravo), *Common Law* (precedentno pravo) i *Equity Law*, to jest sudske odluke zasnovane na običajima i osećaju pravičnosti, kao korektivu krutosti sistema.<sup>14</sup> Sudske odluke svoj značaj poprimaju time što se kao uzor za srodne i slične slučajeve uzima prethodna odluka.

Za predmet ovog rada najzanimljivije su razlike u sudskom postupku, odnosno razlike u ulozi advokata u ova dva sistema. Uloga advokata u kontinentalnom pravu je manje centralna od uloge advokata u anglosaksonskom pravu. Primetna razlika je da van parničnog postupka, pravne zadatke u *Common Law* sistemu neretko obavljaju i nepravnici. Naime, u anglosaksonskom pravu, sudski proces ima karakter nadmetanja zastupnika dveju strana, pri čemu sudija više usmerava proces. S druge strane, u kontinentalnom sistemu sudija postupa u okviru propisanih procesnih zakona, ustanovljuje činjenice, ispituje i donosi odluku imajući manju fleksibilnost od anglosaksonskog kolege, te i manju težinu<sup>15</sup> i značaj

<sup>13</sup> Dakle, nije sabrano i sistematizovano na jednom mestu, za razliku od evropskog kontinentalnog prava koje se ponosi velikim kodifikacijama.

<sup>14</sup> U cilju preciznosti i predmeta ovog rada nećemo dublje ulaziti u dogmatiku izvora prava.

<sup>15</sup> Uloga advokata u kontinentalnom pravu je manje centralna od uloge anglosaksonskih kolega.

sudske presude za dalji razvoj pravnog sistema u tom poređenju (O'Connor, 2012). Razlike su uočljive i na nivou najprostijih procesa, gde u slučaju promena nekret-nina u Engleskoj, tradicionalno obe stranke angažuju svoje pravne zastupnike, za razliku od upotrebe zajedničkog advokata u Srbiji.

Imajući pred sobom ovu sliku posebnosti razvoja engleskog pravnog sistema, ne bi smelo da nas začudi što se baš u ovom podneblju u jeku digitalne transformacije posebnim intenzitetom odvija prekomponovanje tržišta pravnih usluga. Ističemo da upravo Ujedinjeno Kraljevstvo igra ogromnu ulogu na svetskoj sceni pravne informatike. Ovoj tezi ide u prilog i činjenica da raspolaže najvrednijim pravnim tržištem Evrope, finansiranim od strane podjednako bogatih i prestiž-nih industrija međunarodnog osiguranja i investicija, a posebnu prednost daje joj kapacitet engleskog pravnog sistema da pruži kvalitetna rešenja u oblasti van-sudskog poravnanja. Ovo je samo jedan od faktora koji Veliku Britaniju s engleskim pravom čine međunarodnim finansijskim centrom koji parira SAD. Čak polovina evropskih Legal Tech startup preduzeća su iz Velike Britanije (*The Global City*, n.d.). U tom duhu i Ministarstvo pravde Engleske i Velsa<sup>16</sup> razvoj *Lawtech*-a označilo je kao strateški cilj (Ministry of Justice, 2022). Samoregulatorno telo pravnika Engleske i Velsa (SRA) prepoznaje više poslovnih modela organizacije struke. Pojavom takozvanih alternativnih pružalaca pravnih usluga (ALSP), pravno tržište je u poslednjoj deceniji doživelo ogromne promene. Kako se i sama organizaciona forma pravne kancelarije menja, finansijski uspeh berzanski kotiranih engleskih advokatskih firmi poslednjih godina zaslužuje posebnu analizu.

ALSP, *nomen est omen*, nude alternativu tradicionalnom pristupu poveravanja pravnih zadataka isključivo advokatskim kancelarijama ili internim (*in-house*) pravnim timovima. Dakle, ALSP je krovni pojam koji obuhvata sve one pružaoce pravnih usluga koji nisu advokatske kancelarije, a među kojima su velike revizorske kuće poput PwC ili EY. Ova korenita promena je dobila zamah 2017. godine i izazvala oprečna mišljenja u pravnoj stručnoj javnosti. Oblasti u kojima dolazi do najveće primene su: analiza dokumentacije, podrška parnici (nešto ređe), pravno istraživanje, ali i pisanje pravnih akata i upravljanje aktima intelektualne svojine (Hilborne, 2021). Citirani izveštaj (LawTechUK, 2021b) donosi zaključak da ALSP sa sobom donose veći prostor za saradnju s tradicionalnim advokatskim kancelarijama, te da je to verovatniji smer razvoja događaja, nasuprot polarizaciji tržišta na alternativne i tradicionalne ponuđače. Uočljiv je već pomenuti impuls koji je pandemija dala digitalnoj transformaciji putem usvajanja

---

Uočljiva je razlika da van parničnog postupka, pravne zadatke u *Common Law* sistemu neretko obavljaju i nepravnici, ali je recimo notarska funkcija retka.

<sup>16</sup> Škotsko pravo je izdvojeno u zajednici nacija uspostavljenoj 1707. i proces devolucije se ubrzava nakon referenduma o istupanju van Evropske unije 2016. godine.

novih alatki i većoj otvorenosti konzervativnih pravnih krugova za nove načine rada (McKinsey, 2020).

Primećujemo da je sve ovo donelo prevagu u borbi ALSP preduzeća za mesto na tržištu, te mnogi autori smatraju da će uskoro atribut „alternativni” postati suvišan. Prostor u kojem deluju osvajali su netradicionalnim pristupom rešavanju konkretnih, uskospecijalizovanih zadataka, delujući u okviru mikroniša, a usled velike potražnje za pravnim uslugama i preopterećenja pravnih timova kompanija i kancelarija klasičnog tipa.

Primetno je da je *Legal Tech* u korenu mnogih nezavisnih specijalizovanih ALSP firmi, te da se smatra da je došlo do saradnje između tradicionalnih pravnih firmi i ALSP-a, a ne pojave međusobne konkurencije. Ovo potvrđuje stav autora da je u pitanju strategija razrešenja problema nedostupnosti pravnih usluga (*underlawyering*). Ovakvom politikom razvoja pravnog sistema povećava se ukupna veličina pravnog tržišta nasuprot jednostavnoj pojavi tržišne konkurencije.<sup>17</sup> ALSP firme nude usku specijalizovanost za konkretne zadatke, pristupačniju cenu i efikasnost. I dok ovaj argument ima prizvuk opasne konkurencije za tradicionalne advokate, realnost je drugačija.

Velike su prednosti za velike kancelarije i pravne timove, koji delegiranjem radnih zadataka rasterućuju svoje radne kapacitete ne gubeći pri tome na kvalitetu rada. Ovo se prevashodno tiče repetitivnih i standardizovanih radnih zadataka o kojima je već bilo reči. Ovo pravnim timovima i advokatima ostavlja više prostora za kompleksne pravne zadatke. U industriji koja živi od naplate satnica, suviše je naglašavati značaj vremena i postepene eliminacije koncepta naplate po satnici umesto fiksne, po obavljenoj transakciji ili poslu. Naime, ALSP se pretežno bave uskospecijalizovanim zadacima koje obavljaju brže i efikasnije uz pomoć tehnologije.

O potencijalu proširenja ovog sektora najviše govori izveštaj *LawTechUK* koji potencijal veličine tržišta procenjuje na 22 milijarde funti (*LawTechUK*, 2021b). Ovo je upravo tržište koje klasične kancelarije počinju da dele s velikim brojem novih aktera, među kojima su i globalne revizorske kuće (*Dalla Bona and Forman*, 2021). Međunarodno tržište ALSP usluga prepoznaju i rang liste među kojima je i ugledni *Chambers* (*Chambers and Partners*, 2022), koji ističe da je u 2021. godini broj ALSP firmi porastao za skoro 50%. *Legal Tech* rešenja počinju da igraju podjednako veliku ulogu kao nezavisni savetnici. Nedavni izveštaj kompanije *Thomson Reuters* (*Thomson Reuters Institute & Georgetown Law Center on Ethics and the Legal Profession*, 2021) iz 2021. godine, ukazuje na razlike između američkih i engleskih firmi u pogledu korišćenja ALSP-a, na primer 43% američkih nasuprot

<sup>17</sup> Ekvivalent ovoj situaciji u finansijskom sektoru je nedostupnost kredita ili podosiguranje, odnosno nedovoljna pokrivenost rizika putem tržišta osiguranja.

23% engleskih firmi koriste ASLP za vođenje parnica, ali 20% engleskih u poređenju s 9% američkih firmi za izrade sudskih presuda (*legal drafting*).

Finansijski podaci iz 2021. godine ukazuju da se obim ALSP usluga od strane revizorskih kuća višestruko povećao te da se u njihovom okrilju pojavljuju specijalizovani ogranci tipa *NewLaw* koji imaju pretenzije ka kompleksnijim pravnim uslugama, kompletnim rešenjima, a ne samo savetodavnom radu (Rose, 2021).

## 6. Obrazovna strategija za nove generacije pravnika

Revolucionarne promene u pravnom sistemu koje su kroz istoriju menjale društvo i do tada poznate pravne sisteme kroz buržoaske revolucije XVIII i XIX veka izražene u izrazito naprednim novim ustavima, kodifikacijama, korenitim promenama, vesnicima novog vremena, svoj pun značaj i dejstvo poprimale su tek onda kad se čitav jedan novi naraštaj činovnika, pravnih praktičara, advokata, sudija i tužilaca kroz čitavo formalno obrazovanje pripremao na novonastali okvir i primenu nove pravne filozofije, društvenog i zakonodavnog usmerenja.

Primeru radi, mnogi vodeći i slavljani umovi srpske jurisprudencije isprva su kritikovali revolucionarni Srpski građanski zakonik, spočitavajući mu da postojeći pravni praktičari nisu kadri da primene komplikovane i progresivne pravne institute preuzete iz zapadnjačke pravne filozofije, te da je ta promena „bezuba” usled nedostatka kadra spremnog da ih sprovede u delo. Svoj pravi smisao ovaj zakonik i sistem privatnog prava koji je na njemu počivao poprimili su tek kad je čitav jedan naraštaj, školovan i pripreman da razume i primeni norme ovog zakonika sazeo i ušao u profesionalni život (Avramović, 2014). I mada analogija nije potpuna jer se ovde ne radi o političko-filozofskom, već o tehnološkom zaokretu, ipak je prisutna uporediva potreba za adaptacijom, kako vremenska, tako i obrazovna, i u tom duhu mnogi univerziteti prepoznaju važnost u pristupu školovanju nove generacije pravnika u skladu s novim vremenom, kako bi njihova svest, razumevanje i kreativni kapaciteti bili upoznati s novim prilikama, ali i zahtevima struke. Postoje veliki izgledi da će upravo u ovom procesu doći do jasnih distinkcija između onih koji na tržištu prvi ovladaju ovim znanjem.

Inovacije i raspoloživost softvera za pružanje pravnih usluga i podršku njima redefinišaće očekivanja klijenata prema pravničkim uslugama. Dajući „pametnim”, u smislu semantičke organizacije, bazama podataka, softverskim rešenjima i čet-botovima pristup pružanju pravnih uslova u sistemu, dolazi se do razbijanja monopola znanja u pravnoj delatnosti (Classen & Moritz, 2018).

S tim i nekodifikovana znanja stečena u praksi čitave generacije pravnika gube svoju nekadašnju težinu, što može biti cena ekonomske efikasnosti.

Primitimo da se upravo ove kategorije nalaze u objašnjenjima poverenja i ugleda pravnih poslovnih entiteta.

Dok pravna praksa već uveliko primenjuje tehnološka rešenja, retki su univerziteti koji su se odvažili da *Legal Tech* uvedu u regularne nastavne programe. Još od pedesetih godina prošlog veka pravna informatika je predmet izučavanja na evropskim univerzitetima. Međutim, proces prihvatanja naprednog *Legal Tech*-a kao fenomena trajnijeg potencijala od jedne kratkoročne pomame sporo odmiče dozvoljavajući pritom onim pionirima u ovoj oblasti obrazovanja koji ispisuju neutabane staze novog puta da se istaknu na tržištu obrazovanja. Ova dešavanja zahtevaju postupan pristup u promenama u obrazovnom sistemu. Kako je tehnološki razvoj uvek brži od bilo koje zakonodavne i prosvetne reforme, nameće se potreba za prelaznim rešenjima. Postavlja se i pitanje da li je potrebno obrazovati pravnike u programiranju, ili se oslanjati na intuitivne alatke za razvoj rešenja putem minimuma klasičnog ručnog programiranja (tzv. vizuelno programiranje, tehnike *low code* i *no code*).

Jedno međurešenje su mešoviti zajednički programi za studente informatike i prava, poput oksfordskog iz 2019. godine (Computers and Law Research Group, n.d.). Privatni Univerzitet prava (University of Law, n.d.) je primer u duhu pragmatičnog engleskog pristupa: 2006. godine je stekao pravo izdavanja diploma za stručne pravne kvalifikacije.

S druge strane, nemačko pravničko obrazovanje važi za jedno od najstarijeh u Evropi (Suliak, 2020). Veliki broj pravnih fakulteta se nije priključio bolonjskoj reformi i sama ova činjenica već govori mnogo o konzervativnosti sistema. Međutim, na nemačkim pravnim fakultetima se poslednjih godina postupno izgradio niz raznolikih programa pravne informatike, izbornih predmeta i vannastavnih aktivnosti poput hakatona, radionica i seminara. Problem u reformi pravničkog obrazovanja dugo je predstavljala pokrajinska regulativa koja je propisivala kao obavezne tradicionalne pravničke predmete ne ostavljajući manevarskog prostora u nastavnom programu za nove predmete (Mattig & Kuhlmann, 2017). U ovom raskoraku pristupalo se organizaciji izbornih predmeta, radionica, letnjih škola. Tako na primer gospodin Ginter Etinger, nekadašnji nemački komesar za digitalno društvo i privredu, navodi kako bi svakom budućem pravniku savetovao da dva semestra pohađa studije informatike (Mattig & Kuhlmann, 2017).

Kao pionir nove ere pravnog obrazovanja istakao se ugledni Univerzitet Pasau, koji školuje prve generacije *Bachelor* studenata *Legal Tech*-a, nudeći im prilagođeni program pravničkog obrazovanja i predmeta iz oblasti poslovne informatike (Uni Passau, n.d.). Budući da je reč o četvorogodišnjim studijama diplomskog stepena, ovaj program je jedinstven i bez pandana na teritoriji Nemačke.

Tako prve generacije diplomaca Pravnog fakulteta Pasau, pored obligacionog, krivičnog ili upravnog prava, stižu znanja o internetu, o spoju algoritama i prava, radu s podacima i bazama podataka. Diplomci ovog programa postaju pravници i mogu karijeru graditi u nekom od uobičajenih zanimanja u pravosuđu i državnoj upravi, uz dodatnu prednost da mogu postati pravni inženjeri i savetnici u optimizaciji procesa i digitalizaciji pravnih usluga i radnji. Pored navedenog, ovaj program je idealna podloga za dalje usavršavanje u smeru *Legal Tech*-a na nekom od sve popularnijih master programa, poput onih koje nude Univerzitet u Regenzburgu, Univerzitet Bucerius ili univerziteti Hajdelberg i Ulm (Anzinger, 2020). U popularizaciji ovakvih programa zapaženu ulogu igrao je hamburški Univerzitet Bucerius, koji je u jeku pandemije 2020–2021. godine organizovao besplatnu letnju školu pravne informatike za preko 5.000 polaznika (Artificial Lawyer, 2020). Ističemo i program Bečkog univerziteta koji odskoro u nastavni program uključuje i programiranje za pravnike (Universität Wien, n.d.).

U Velikoj Britaniji prodor *Legal Tech*-a u obavezne nastavne programe krenuo je najpre preko master programa, primera radi u Škotskoj LLM program (evropski EQF nivoa 7) Univerziteta u Edinburgu, program „Inovacija, tehnologija i pravo”, (The University of Edinburgh – Edinburgh Law School, n.d.) interdisciplinarne tematike koji pravnicima pružaju raznolika znanja na preseku prava i VI, biotehnologije, informacionih tehnologija i zaštite podataka. U Velsu, koji je druga konstitutivna članica Velike Britanije, Pravni fakultet Univerziteta u Svonsiju nudi kurseve iz VI i prava, računarskog zaključivanja, blokčejna i prava, i *Legal Tech* preduzetništva. U Engleskoj postoje i programi osnovnih studija, na primer Univerziteta u Kentu (University of Kent, n.d.) koji delimično uvode nauku o podacima (*Data Science*) u program i time se izdvajaju od većine srodnih fakulteta. Primećujemo da su retki obavezni dodiplomski programi fokusirani na *Legal Tech*. Retki su udžbenici, a među prvim na engleskom jeziku je udžbenik K. Brantinga.

U našoj zemlji izdvajamo kurs Pravne informatike s višegodišnjom tradicijom na Fakultetu tehničkih nauka pri Univerzitetu u Novom Sadu (Fakultet tehničkih nauka – Novi Sad). Na srpskom jeziku ističemo delovanje dr Gostojića čija je doktorska disertacija objavljena 2017. godine i čiji se diplomski kurs „Pravna informatika” izvodi od iste godine. U ovom smislu izdvajamo i rad koji se bavi obukom novih generacija pravnika za izradu pravnih akata uz pomoć pravne informatike (Marković and Gostojić, 2022). Predani višegodišnji istraživački opus profesora Gostojića je ukazao na principe, kritičku analizu i perspektive digitalizacije pravnih dokumenata. Njegovom originalnom analizom su stvoreni okviri kojima se mogu strateški povezati principi organizacije dokumenata domaćih izvora poput Paragrafa (Paragraf.rs, n.d.) s najboljom međunarodnom

praksom organizacije dokumenata i znanja. U nedavnom radu, Marković, Gostojić i Indić (2021) navode i analiziraju osnovne kategorije pravnih poslova od značaja za pravni sistem i državne organe, pravne praktičare i akademsku zajednicu.

U praksi, van akademije, važnu ulogu u proširenju svesti o značaju osavremenjavanja programa predstavljale su studentske inicijative poput ELTA (European Legal Tech Association) na koje se oslanjaju trening programi velikih revizorskih kuća poput PwC, čak i na domaćem terenu od 2021. (ELTA, 2022).

## 7. Zaključak

Uspeh *Fin Tech-a* u globalnoj transformaciji bankarstva za građanstvo i MSP-a je neizbežna referentna tačka za analizu *Legal Tech-a*. Mobilno i „otvoreno” bankarstvo, kolektivno investiranje i negotovinsko, plaćanje bez kartica i novčani promet koji zaobilazi bankovne račune, direktno između aplikacija na mobilnim telefonima potpuno je promenilo očekivanja građana po pitanju kreditiranja, instant plaćanja u okvirima i van sistema platnog prometa u zemlji i u inostranstvu i time povećalo ekonomsku efikasnost u praktično svim modernim ekonomijama. Zapažamo da široka upotreba tehnologije u pravnom sektoru prati putanju finansijskog sektora gde je prodor finansijskih tehnologija do direktnog krajnjeg korisnika bio stimulisan državnim politikama i doveo do pojave izuzetne tržišne konkurencije. Korporativna klijentela i građanstvo počinju da osećaju i prateće ekonomske efekte: savremeno pravo se definiše i pravda isporučuje putem efikasnih, digitalizovanih sistema. Razvojni put digitalizacije prava vodi ka društveno korisnim ishodima među kojima su bolja zaštita potrošača, usklađenost poslovanja s propisima i procedurama, determinističke garancije etičke upotrebe podataka i na kraju i široko pristupačne, pravne usluge koje se mogu priuštiti i pravna zaštita. Pravo će zadobiti moderniji korisnički „interfejs”. *Legal Bot* aplikacije izlaze iz okvira unutrašnjeg poslovanja vodećih kancelarija, koje teže da optimizuju radne procese i produktivnost zaposlenih kroz automatizaciju radnih zadataka, i dospeva do građana koji će ih koristiti za jednostavne sporove. Jedan od prvih primera je portal zaštite stanarskih prava u kanadskoj provinciji Kvebek (JusticeBot, n.d.).

Srbija je u svetu prepoznata po kvalitetu IT sektora, a pozitivna dešavanja na polju blokčejn tehnologije stvaraju lepu projekciju budućnosti. Primećujemo da domaći talenat ima potencijal da isprati trendove razvoja u oblasti pravne informatike. Posebno treba istaći okolnost da je pravna informatika kao predmet uvedena početkom devedesetih godina prošlog veka na Pravnom fakultetu u Beogradu sa odgovarajućim udžbenikom (Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu,

n.d.), kao i da se danas nalazi na aktuelnom zvaničnom spisku predmeta na četvrtoj godini studija. Osim kursa na FTN Novog Sada i na Pravnom fakultetu u Beogradu, i Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu nudi izborni predmet Pravne informatike (Pravni fakultet Univerziteta Union, 2020).

I dok su dileme oko definicije pojma raznolike, o budućnosti i neukrotivom razvoju *Legal Tech*-a najbolje govore brojke: ova grana informatike je globalno u 2021. godini ostvarila prihode od 27,6 milijardi dolara, uz očekivani rast na 35,62 milijarde dolara do 2027. godine (Statista, 2022). Ovo podstiče na razmišljanje o pitanjima oblasti u okviru pravne struke u kojoj će *Legal Tech* delovati, zadacima za koje *Legal Tech* nalazi ili će tek naći odgovor kako bi ovaj rast bio realan i onim revolucionarnim promenama u sektoru pružanja pravnih usluga koje će nastupiti. Primera radi, smatramo da će odjeci ishoda evropske Direktive o masovnim tužbama diktirati umnogome dalja kretanja zakonodavnih rešenja u evropskom okviru u narednim godinama i postati orijentir za razvoj novih trendova i rešenja na polju zaštite potrošača. Uočavamo dva moguća pravca budućih originalnih istraživanja. Prvi smer je visokotehnoški orijentisano pravo NR Kine i njegov globalni uticaj. Tradicije evropskih pravnih sistema se mogu nadalje razložiti na činioce uočenih razlika s evolucijom pravne prakse u drugim pravnim sistemima, uz konvergenciju IT tehnologija, na prvom mestu u SAD i NR Kini. Upravo pravo NR Kine i pravo predsedana mogu predstavljati dve krajnosti u čijim okvirima je moguće sagledati evoluciju ostalih pravnih sistema. Polazna pretpostavka je da će uticaj kineske pravne tehnologije prvenstveno biti osetan u domenu globalne e-trgovine. Šira primena onlajn sudstva u NR Kini je korenita promena, posebno međunarodne prakse vansudskog poravnavanja i zaštite investitora putem međunarodnih protokola. U ovom kontekstu ističemo stvaralači rad prof. Živkovića (Živković, 2017). Prirodno je da će znatne ekonomske efekte doneti prvenstveno međunarodna ODR, u pozadini elektronske trgovine prema NR Kini. Sporovi na Alibaba i sličnim portalima e-trgovine se vode automatski, podležu složenim načinima finansiranja dobavljačkih lanaca. U ovoj oblasti ističemo studiju Univerziteta u Oksfordu iz 2021. o izvodljivosti izgradnje velikog sistema ODR zasnovanog na blokčejnu, koji bi doneo rešavanje sporova vrednosti od tri i po milijarde funti (Bindman, 2021).

Ovim se takođe uspostavljaju temelji buduće uporedne analize evropske i kineske pravne tehnologije, gde se mogu sagledati dugoročni efekti bitno drugačijih polaznih tačaka, koje uključuju raznovrsne aspekte široke građanske i poslovne kulture, praćene specifičnostima pravne tradicije i društvenopolitičkih uslovljenosti, ali takođe i vrhunskih rezultata istraživačkih i razvojnih centara koji predvode revoluciju u oplemenjivanju pravne struke novim rešenjima. Drugi smer su digitalni (pametni) ugovori. S tehnološkog aspekta, decentralizacija i

automatizacija koju su omogućile tehnike blokčejna stvorile su uslove za još jedan skok u prostor van dometa klasičnih jurisdikcija i klasičnog pojma novca. Primetimo da je u širokoj javnosti već prihvaćen pojam informatičkog protokola po kojem autonomno i neprekidno funkcionišu veliki distribuirani sistemi poput interneta, a kojima se pridružio i *bitcoin*.

U engleskom pravnom sistemu, ključni momenat je bio zaključak engleske Komisije za pravo (*Law Commission*) donesen pred kraj 2021. godine kojim se izjednačuje pravni tretman pametnih i klasičnih pravnih ugovora. U raznim blokčejn oblastima je došlo do potpune zamene prirodnog pravnog, ugovornog jezika putem globalno prihvaćenih logičkih protokola ugovora i ekonomske organizacije. Domaća pravica Motika (2020) ukazala je upravo na očekivani pravni momenat kada će doći do pojave privrednih entiteta u obliku autonomnih decentralizovanih organizacija.

Za potrebe ovog pregleda je dovoljno uočiti da je *bitcoin* fiksni ekonomski protokol kojem se u ovom trenutku (mart 2023. godine) dobrovoljno podvrglo skoro pola trilion dolara (CoinMarketCap, 2023). Uočimo da je *bitcoin* tek trećina ukupne vrednosti kriptoimovine, a kako nije programibilan, smatra se da novi protokoli poput *Ethereum*-a (vrednosti 500 milijardi USD, 16% od ukupnog tržišta) kojima je moguće opisati ugovorne obaveze mogu imati još veću tržišnu vrednost.

E-trgovina se smatra drugom generacijom centralizovanog interneta, a objedinjenje decentralizovanih mehanizama potvrde identiteta, sklapanja i izvršenja ugovora se u široj javnosti imenuje Web 3.0, internetom treće generacije. Treća generacija već danas ekonomski daleko nadmašuje *Legal Tech*: ukupna vrednost vodećih pametnih ugovora je došla do trilion USD, a ukupni rezervisani decentralizovani kolateral ovih ugovora je 100 milijardi USD (*DeFi Pulse*, n.d.). Primetimo da ovaj celokupni tržišni materijal još uvek predstavlja primarno obrtni kapital u okviru zatvorenog prostora kriptovaluta, sa strogo regulisanim prilivima i odlivima prema nacionalnim valutama. Upravo je programibilnost i prihvatanje upotrebne vrednosti novih protokola u pozadini procena da će se „pametni ugovori” na internetu pojaviti kao alternativa klasičnih ugovornih obaveza. Jedno je sigurno, dobrobiti automatizacije koju primena tehnologije sa sobom donosi u pravničku struku su stvarnost i promene koje donose u pravničku svakodnevicu slikovito se mogu porediti s promenama u poljoprivredi s pojavom modernih sistema navodnjavanja i mehanizacije, i s vremenom takozvanih dodolskih pesama i mukotrpnog posla prizivanja kiše. Koreni ovakve analize su prisutni u domaćim skupovima „Tehnologija i društvo” koji su redovno održavani dugi niz godina (Udruženje „Tehnologija i društvo”, n.d.) uprkos izazovima tranzicije u Srbiji, a s izuzetnim rastom izvozno orijentisane

informatičke industrije postali preko potrebni u cilju premošćavanja jaza između prepoznato svetski konkurentne domaće informatike i domaće pravne prakse i društvenih nauka.

A kako svaka akcija izaziva i reakciju, tako ove promene bivaju predmet javnih i strukovnih rasprava. Kako je antički filozof Heraklit davno zapazio da je „sve promenljivo, samo je promena stalna”, tako su kroz istoriju konstantni obrasci sukoba mišljenja, odnosno progresivnih ideja i otpora po pitanju tehnoloških novina. U našem slučaju s jedne strane su brojne ekstremne i binarne vizije budućnosti koje na budućnost pravničkog poziva gledaju binarno po modelu „ili-ili”, pa se na dva pola nalaze škole mišljenja koje vide kraj advokature i sudstva kakvih znamo i potpunu digitalizaciju pravničkog života, a s druge moderni naslednici ludističkog pokreta koji poput svojih prethodnika u novinama vide neprijatelje iz lošeg filma naučne fantastike. Navedeni statistički podaci i praktična primena kojom ćemo se sada pozabaviti govore u prilog školi mišljenja koja uspesima na terenu pretili da otkloni sve dileme oko pobednika ove debate. Ova škola mišljenja susret prava s tehnologijom ne vidi kao kraj advokature, već kao sjajnu vest za pravne praktičare, ali i korisnike pravnih usluga, kojima će najpre olakšati posao kroz upotrebu sve inovativnijih alata, a drugima omogućiti bržu, efikasnu i pristupačniju pravnu zaštitu. Poslednja teza nagoveštava neki bolji svet u kome će pravnička struka biti kreativnija, a pravne usluge i pravna zaštita pristupačnije širokim narodnim masama. U domaćoj praksi smatramo da će *Legal Tech* sporije doći u male i srednje kancelarije, kao što ukazuje izveštaj (Thomson Reuters, 2021), dok s druge strane zastupnici velikih međunarodnih kancelarija spremnije dočekuju tehnološke inovacije. Na prvom mestu očekujemo širu upotrebu rešenja *e-billing* sistema i pravnih dokumenata (*legal editing*).

Čini se da kroz istoriju naše visoko obrazovanje, ali i osnovno i srednje kao njihova obrazovna podloga, u sistemskom smislu teško kreće u kurikularne reforme i da se fakulteti teško odlučuju na liberalne korake u pogledu novih programa. U kraćem roku, s obzirom na teškoće sprovođenja sistemskih promena u našem podneblju, očekujemo da će individualna inicijativa i IT talenat (što su godine za nama pokazale u brojnim projektima naših zemljaka) dovesti do novih kanala i medijuma pristupa *Legal Tech* problematici upravo kroz organizovanje međunarodnih konferencija, letnjih škola koje bi okupljale stručnjake iz ovih oblasti, zatim organizovanje popularnih hakatona na kojima bi studenti u saradnji s programerima izrađivali praktična rešenja. Sve ovo moglo bi dovesti do prepoznavanja brojnih talenata, a vodilo bi i ka upoznavanju pravne zajednice s novim trendovima i jasnijom slikom neophodnosti ovakvih programa i činjenicom da uvođenje ovih savremenih tokova barem u nastavne planove ne zahteva korenite promene.

Verujemo da je niz ovakvih akademskih inicijativa, gradacijski, i s poukom primera iz drugih jurisdikcija, neophodan međukorak za dalje proširenje pravne informatike u zemlji u skladu sa strategijom Republike Srbije, a da bi dovelo do toga da naša zemlja zauzme zasluženo mesto u međunarodnom *Legal Tech* okviru i osavremeni nastavne programe u skladu s najmodernijim svetskim trendovima.

## Literatura

- Anzinger, H. 2020. *Legal Tech in der juristischen Ausbildung – Anforderungen, Bestandsaufnahme und Folgerungen für Inhalte, Formate und Einbettung*. Ulm: Universität Ulm.
- Armgaradt, M. & Busche, H. 2022. *Aequitas und Pietas im Rechtsdenken von Leibniz*, München: Hubertus Busche.
- Avramović, S. 2014. *Srpski građanski zakonik 170 godina: Srpski građanski zakonik i pravni transplantanti – kopija austrijskog uzora ili nešto više?* Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, pp. 13-47.
- Breidenbach, S. 2018. Einführung. In: Breidenbach, S. & Glatz, F. (Hrsg), *Rechtshandbuch Legal Tech*. Verlag C. H. Beck.
- Caserta, S. 2020. Digitalization of the Legal Field and the Future of Large Law Firms, *Laws*, 9(2), p. 14. DOI: <https://doi.org/10.3390/laws9020014>
- Chishti, S. et al. (eds.). 2020. *The LegalTech Book: The Legal Technology Handbook for Investors, Entrepreneurs and FinTech Visionaries*. New Jersey: John Willey & Sons.
- Ebers, M. 2021. LegalTech and EU Consumer Law. In: DiMatteo, L. et al. (eds.), *The Cambridge Handbook of Lawyering in the Digital Age*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108936040.015>
- Fiedler, B. & Grupp, M. 2017. *Legal Technologies: Digitalisierungsstrategien für Rechtsabteilungen und Wirtschaftskanzleien*. Düsseldorf: Fachmedien Otto Schmidt KG.
- Grupp, M. 2014. *Legal Tech – Impulse für Streitbeilegung und Rechtsdienstleistung*. AnwBl. pp. 660–665.
- Jovanović, M., Dajović, G. & Vasić, R. 2015. *Uvod u pravo*, 2. izdanje, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Kerikmae, T. (ed.). 2014. *Regulating eTechnologies in the European Union. Normative Realities and Trends*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-08117-5>
- Kowalski, R. 2020. *Logical English. Logic and Practice of Programming (LPOP)*, London: Imperial College London.
- Lodder, A.R. & Zeleznikow, J. 2012. *Artificial Intelligence and Online Dispute Resolution, Online Dispute Resolution: Theory and Practice*, pp. 91-112.
- Mania, K. 2015. Online Dispute Resolution: The Future of Justice. *International Comparative Jurisprudence*, 1(1), pp. 76-86. <https://doi.org/10.1016/j.icj.2015.10.006>

- Marković, M., Gostojić S. & Konjović, Z. 2014. Machine-Readable Identification and Representation of Judgments in Serbian Judiciary. *Novi Sad Journal of Mathematics*, 44(1), pp. 165-182
- Marković, M. & Gostojić, S. 2022. Legal document assembly system for introducing law students with legal drafting. *Artificial Intelligence and Law* [Preprint]. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10506-022-09339-2>
- Marković, M., Gostojić, S. & Inđić, D. 2021. Veštačka inteligencija i pravo: Pregled tehnika i alata za automatizaciju zadataka. *InfoM, časopis za informacione tehnologije i multimedijalne sisteme*, 73, pp. 42-48.
- Motika, Ž. 2020. Smart Contract and Traditional Contract. In: Bahtti, S. A. et al., *The LegalTech Book : The Legal Technology Handbook for Investors, Entrepreneurs and FinTech Visionaries*. New Jersey: John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781119708063.ch42>
- O'Connor, V. 2012. *Common Law and Civil Law Traditions. International Network to Promote the Rule of Law*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2665675>
- Praduroux, S. & Di Caro, V. 2016. *Legal Tech Start-ups: State of the Art and Trends*. International Conference on Legal Knowledge and Information Systems.
- Rahman, S., Armgardt, M. & Nordveit Kverneses, H.C. (eds.). 2022. *New Developments in Legal Reasoning and Logic*. Wiesbaden: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-70084-3>
- Susskind, R. 2013. *Tomorrow's Lawyers*. Oxford: Oxford University Press.
- Susskind, R. 2018. *Online Courts and the Future of Justice*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198838364.001.0001>
- Wagner, J. 2020. *Legal Tech und Legal Robots. Der Wandel im Rechtswesen durch neue Technologien und Künstliche Intelligenz*. Wiesbaden: Springer Gabler Wiesbaden. <https://doi.org/10.1007/978-3-658-28555-5>
- Živković, V. 2017. International investment protection and the national rule of law : a normative framework for a new approach. PhD thesis, London School of Economics and Political Science. DOI: <https://doi.org/10.21953/lse.ejmzzemvq3zr>

### Pravni izvori

- Gesetz über die Zulassung zur Rechtsanwaltschaft. 7.4.1933 Poslednja verzija od 10. 3. 2023. Reichsgesetzblatt 1933 I S. 188. Dostupno na: <https://www.gesetze-im-internet.de/brao/BRAO.pdf> (21. 3. 2023).
- Gesetz zur Förderung verbrauchergerechter Angebote im Rechtsdienstleistungsmarkt. Poslednja verzija od 10. 8. 2021. Dostupno na: [https://www.enorm.bund.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/Dokumente/Bgbl\\_Rechtsdienstleistungsmarkt.pdf;jsessionid=66649844F73FF205F587E0964B9CF84C.1\\_cid289?\\_\\_blob=publicationFile&v=2](https://www.enorm.bund.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/Dokumente/Bgbl_Rechtsdienstleistungsmarkt.pdf;jsessionid=66649844F73FF205F587E0964B9CF84C.1_cid289?__blob=publicationFile&v=2) (21. 3. 2023).

- Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. 1949. Poslednja verzija od 19. 12. 2022. Dostupno na: <https://www.bundestag.de/gg> (21. 3. 2023).
- Rechtsdienstleistungsgesetz – RDG. (2021). Poslednja verzija od 10. 8. 2021. Dostupno na: <https://www.gesetze-im-internet.de/rdg/RDG.pdf> (21. 3. 2023).
- Recommendation to the Commission on responsible private funding of litigation (2020/2130 NL).

### Sudska praksa

- BGH, Presuda od 13. jula 2021. BGH, 13.7.2021, II ZR 84/20. ECLI:DE:BGH:2021:130721UIIZR84.20.0.
- Browne v. Avvo Inc*, United States District Court for the Western District of Washington (Seattle), 2:07-cv-00920-RSL.

### Dokumenti

- Bundesministerium Verfassung, Reformen, Deregulierung und Justiz der Republik Österreich. 2018. *E-Justiz Strategie der österreichischen Justiz. 2018-2022*. Dostupno na: [https://www.justiz.gv.at/file/2c94848b6ff7074f017493349cf54406.de.0/%C3%B6sterreichische\\_ejustiz-strategie\\_v3.91\\_langversion.pdf?forcedownload=true](https://www.justiz.gv.at/file/2c94848b6ff7074f017493349cf54406.de.0/%C3%B6sterreichische_ejustiz-strategie_v3.91_langversion.pdf?forcedownload=true) (21. 3. 2023).
- LawTechUK. 2021a. *Using online dispute resolution to tackle the SME late payment crisis. LawtechUK feasibility study and proof of concept*. Dostupno na: [https://resources.lawtechuk.io/files/SME\\_ODR-LawtechUK\\_feasibility\\_study.pdf](https://resources.lawtechuk.io/files/SME_ODR-LawtechUK_feasibility_study.pdf) (4. 3. 2023).
- Strategija razvoja pravosuđa za period između 2020. i 2025. *Službeni glasnik RS*, br. 101/2020 i 18/2022.
- Thomson Reuters Institute & Georgetown Law Center on Ethics and the Legal Profession. 2021. *Report on the state of the legal market*. Dostupno na: [https://legal.thomsonreuters.com/content/dam/ewpm/documents/legal/en/pdf/reports/2021\\_sotlm\\_web\\_v2.pdf](https://legal.thomsonreuters.com/content/dam/ewpm/documents/legal/en/pdf/reports/2021_sotlm_web_v2.pdf) (23. 3. 2023).
- Vlada Republike Srbije. 2019. *Strategija razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2020-2025. godine*. Dostupno na: [https://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/437304/strategija\\_razvoja\\_vestacke\\_inteligencije261219\\_2\\_cyr.pdf](https://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/437304/strategija_razvoja_vestacke_inteligencije261219_2_cyr.pdf) (4. 3. 2023).

### Internet izvori

- ADR notes. n.d. Dostupno na: [hsfnotes.com](https://hsfnotes.com) (5. 3. 2023).
- ADR Times. 2022. *The ABCs of ADR*. Dostupno na: <https://www.adrtimes.com/abcs-of-adr/> (4. 3. 2023).

- Ansarada. n.d. *AI-Powered Virtual Data Rooms & Dealmaking Tools*. Dostupno na: <https://www.ansarada.com/> (4. 3. 2023).
- Artificial Lawyer. 2020. *Bucerius Offers Free Virtual Legal Tech Summer School*. Dostupno na: <https://www.artificiallawyer.com/2020/06/17/bucerius-offers-free-virtual-legal-tech-summer-school/> (4. 3. 2023).
- Artificial Lawyer. 2021. *How Do You Define 'Legal Tech'?*. Dostupno na: <https://www.artificiallawyer.com/2021/10/20/how-do-you-define-legal-tech> (4. 3. 2023).
- Bakhramova, M. 2022. „The role and significance of arbitration and ODR in e-commerce,” *International Conference on Multidimensional Research and Innovative Technological Analyses*, pp. 85–87. Dostupno na: <https://www.conferenceseries.info/index.php/ICMRITA/article/view/178/154> (4. 3. 2023).
- Bindman, D. 2021. *Major Study Proposes ODR to Handle Small Business Debt Cases*. Dostupno na: <https://www.legalfutures.co.uk/latest-news/major-study-proposes-odr-to-handle-small-business-debt-cases> (4. 4. 2023).
- Bundesrechtsanwaltskammer. 2021. *Legal Tech-Gesetz tritt am 1. Oktober in Kraft*. Dostupno na: <https://www.brak.de/newsroom/newsletter/nachrichten-aus-berlin/2021/ausgabe-17-2021-v-2582021/legal-tech-gesetz-tritt-am-1-oktober-in-kraft/> (23. 3. 2023).
- Chambers and Partners. 2022. *About the Chambers Alternative Legal Service Providers Legal Guide 2022* Dostupno na: <https://chambers.com/legal-guide/alternative-legal-service-providers-94> (5. 3. 2023).
- Clasen, M. & Moritz, M. 2018. *AnwBl Online*, pp. 912-914. Dostupno na: AO-2018-913 914..915 (anwaltverein.de) (28. 2.2023).
- CoinMarketCap. n.d. *Today's Cryptocurrency Prices by Market Cap*. Dostupno na: <https://www.coinmarketcap.com> (4. 3. 2023).
- Computers and Law Research Group. n.d. Dostupno na: <https://www.law.ox.ac.uk/research/computers-and-law> (4. 3. 2023).
- Cuatrecasas Acelera. 2023. Dostupno na: <https://acelera.cuatrecasas.com/en/> (5. 3. 2023).
- Dalla Bona, C. & Forman, J. 2021. *The Big 4 and ALSPs*. *The Lawyer*. Dostupno na: <https://www.thelawyer.com/signal/report/the-big-4-and-alsps/> (4. 3. 2023).
- DeFi Pulse. n.d. Dostupno na: <https://www.defipulse.com/> (4. 3. 2023).
- Draftomat - Automated creation of legal documents. n.d. Dostupno na: <https://www.draftomat.app/> (5. 3. 2023).
- E-Commerce: An Introduction. n.d. *Can/Should ODR be made Mandatory?*. Dostupno na: <https://cyber.harvard.edu/olds/ecommerce/disputes.html#mandatoryODR>, (1. 3. 2023).
- ELTA. 2022. *Legal Transformation – new training programme - ELTA*. Dostupno na: [https://elta.org/event/legal-transformation-new-training-programme/?event\\_date=2022-03-01](https://elta.org/event/legal-transformation-new-training-programme/?event_date=2022-03-01) (10. 3. 2023).
- European Parliament. 2020. *New rules to allow collective EU consumer action*. Dostupno na: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/society/20200630STO82384/new-rules-to-allow-collective-eu-consumer-action> (11. 3. 2023).

- University of Law. n.d. *History and Heritage*. Dostupno na: <https://www.law.ac.uk/about/history-and-heritage/> (4. 3. 2023).
- Geblitzt. n.d. *Geblitzt? Bußgeldbescheid oder Anhörung erhalten?*. Dostupno na: <https://www.geblitzt.de/> (5. 3. 2023).
- Hilborne, N. 2021. *Huge growth in alternative legal services provider market*. Dostupno na: <https://www.legalfutures.co.uk/latest-news/huge-growth-in-alternative-legal-services-provider-market> (5. 3. 2023).
- JusticeBot. n.d. *Qu'est-ce que le JusticeBot?*. Dostupno na: <https://justicebot.ca/question/%231/> (4. 3. 2023).
- Kadrovska RS. 2022. *Zahtevi za godišnji odmor – naša priča*. Dostupno na: <https://www.kadrovska.app/zahtevi-nasa-prica/> (5. 3. 2023).
- Kancelarko – Vaša digitalna kancelarija. n.d. Dostupno na: <https://www.paragraf.rs/kancelarko/softver-za-administraciju-e-kancelarija-program-za-kancelariju.html> (4. 3. 2023).
- Karanovic & Partners - Commercial Law Firm. 2020. *Where Legal Meets Tech*. Dostupno na: <https://www.karanovicpartners.com/k-lab/> (5. 3. 2023).
- Law Commission. 2021. *Smart Contracts - Law Commission*. Dostupno na: <https://www.lawcom.gov.uk/project/smart-contracts/> (4. 3. 2023).
- LawTechUK. 2021b. *The LawTechUK Report 2021: Shaping the Future of Law*. Dostupno na: <https://technation.io/wp-content/uploads/2021/07/LawtechUK-Report-2021-Final.pdf> (4. 4. 2023).
- Legal Tech Verzeichnis. 2020. *Legal Tech Deutschland*. Dostupno na: <https://legal-tech-verzeichnis.de/legal-tech-deutschland/> (15. 3. 2023).
- Legal Tech. 2021. *Legaltech vs Lawtech. What is the difference between legaltech and lawtech? Is there one and does it matter?* Dostupno na: <https://lawtomed.com/legaltech-vs-lawtech-what-is-the-difference-between-legaltech-and-lawtech-is-there-one-and-does-it-matter/> (3. 3. 2023).
- Liebert, M. 2016. *Erfolgshonorar: Anwalt ohne Kostenrisiko ausnahmsweise möglich!* Dostupno na: <https://www.liebert-roeth.de/de/kosten/anwaltliches-erfolgshonorar> (13. 3. 2023).
- Lissek, C. 2021. *Legal Tech-Gesetz: BRAK nimmt Stellung zu Prüfbitte*. Dostupno na: <https://www.rechtsanwaltskammer-hamm.de/aktuell/6124-legal-tech-gesetz-brak-nimmt-stellung-zu-pruefbitte.html>.
- Mattig, D. & Kuhlmann, N. 2017. *Reform des Jurastudiums: Lernen ohne Zukunft*. Dostupno na: <https://www.lto.de/karriere/jura-referendariat/stories/detail/reform-des-jurastudiums-legal-tech-vorbereitung-versaeumt-lernen-ohne-zukunft>. (23.3.2023)
- McKinsey. 2020. *How COVID-19 has pushed companies over the technology tipping point—and transformed business forever*. Dostupno na: <https://www.mckinsey.com/capabilities/strategy-and-corporate-finance/our-insights/how-covid-19-has-pushed-companies-over-the-technology-tipping-point-and-transformed-business-forever> (3. 3. 2023).

- Ministry of Justice. 2022. Further investment in digital transformation of UK's legal sector. Dostupno na: <https://www.gov.uk/government/news/further-investment-in-digital-transformation-of-uk-s-legal-sector> (11. 3. 2023).
- Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. n.d. Dostupno na: <https://ius.bg.ac.rs/?s=pravna+informatika> (3. 3. 2023).
- Pravni fakultet Univerziteta Union. 2020. *Izveštaj o radu za školsku 2018/2019 godinu*. Dostupno na: <http://pravnofakultet.rs/wp-content/uploads/2020/03/Izvestaj%20o%20radu%202018-2019.pdf> (23. 3. 2023).
- Pravno-informacioni sistem RS. n.d. *Pravno-informacioni sistema Republike Srbije*. Dostupno na: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/fp/eurlex>, (4. 3. 2023).
- Remmert, F. 2020. *Legal Tech in Massenverfahren Wie viel Standardisierung erlaubt die ZPO?* Dostupno na: <https://legal-tech.de/legal-tech-in-massenverfahren/> (11. 3. 2023).
- Rose, N. 2021. *Big Four "cornering the market for legal solutions, not advice"*. Legal Futures. Dostupno na: <https://www.scribbr.com/citation/generator/folders/1agmXYRR4oP0Bg9FITwLTm/lists/6IrxlhAlBzSk9wMN0PtO18/> (4. 4. 2023).
- Salvaneschi, L. 2021. *Italy Launches Civil Proceedings Reform to Speed and Simplify Dispute Resolution*. The Global Legal Post Dostupno na: <https://www.globallegalpost.com/news/italy-launches-civil-proceedings-reform-to-speed-and-simplify-dispute-resolution-908392076> (5. 3. 2023).
- Statista. 2022. *Legal Tech Market Revenue Worldwide from 2021 to 2027*. Dostupno na: <https://www.statista.com/statistics/1155852/legal-tech-market-revenue-worldwide/> (4. 3. 2023).
- Suliak, H. 2020. *Kaum Legal Tech: Juristenausbildung wie seit 100 Jahren*. Dostupno na: <https://www.lto.de/karriere/jura-studium/stories/detail/legal-tech-juristenausbildung-gutachten-anzinger-ulm-studium-referendariat-wie-vor-100-jahren-kaum-digitalisierung> (11. 3. 2023).
- The Global City*. n.d. Dostupno na: <https://www.theglobalcity.uk/innovation/lawtech>.
- The Law Society. 2021. *World Future 2050: Images of the Future Worlds Facing the Legal Profession 2020-2030*. Dostupno na: <https://www.lawsociety.org.uk/topics/research/future-worlds-2050-images-of-the-future-worlds-facing-the-legal-profession-2020-2030#report> (21. 3. 2023).
- Tang, Z.S. 2021. *Virtual Hearing in China's Smart Court*. Dostupno na: <https://conflictoflaws.net/2021/how-emerging-technologies-shape-the-face-of-chinese-courts%ef%bc%9f/> (15. 3. 2023).
- The University of Edinburgh – Edinburgh Law School. n.d. *LLM in Innovation, Technology and the Law*. Dostupno na: <https://www.law.ed.ac.uk/study/masters-degrees/llm-innovation-technology-law> (11. 3. 2023).
- Thousands of EHS regulations. Do you know yours? n.d. Dostupno na: <https://libryo.com/> (21. 3. 2023).
- Udruženje „Tehnologija i društvo“. 2013. *Tehnologija, Kultura, Razvoj*. Dostupno na: <http://www.pupin.rs/cirnt/wp-content/zbornici/XX.pdf> (4. 3. 2023).

- Uhura Solutions. 2022. *The Future of Contract Intelligence*. Dostupno na: <https://uhurasolutions.com/> (1. 3. 2023).
- Uni Passau. n.d. *LL.B. Legal Tech • Bachelor of Laws • Jura*. Dostupno na: <https://www.uni-passau.de/legaltech/> (4. 3. 2023).
- Universität Wien. n.d. *KU-Programmieren für Jurist\*innen*. Dostupno na: <https://ufind.univie.ac.at/de/course.html?lv=030258&semester=2021W> (11. 3. 2023).
- University of Kent. 2020. *Law with Quantitative Research (LLB (Hons))*. Dostupno na: <https://www.kent.ac.uk/courses/undergraduate/2020/1892/law-with-quantitative-research> (4. 3. 2023).
- Williams, M. et al. 2019. *The Law Society of England and Wales: Research to Inform Workforce Planning and Career Development in Legal Services. Employment Trends, Workforce Projections and Solicitor Firm Perspectives*. Dostupno na : <https://www.lawsociety.org.uk/en/topics/research/research-to-inform-workforce-planning-andcareer-development-in-legal-service> (23. 3. 2023).
- Witthinghofer, M. & Zuschlag, C. 2023. *Bolstering Class Actions in Germany – The Current State of Play*. Dostupno na: <https://www.herbertsmithfreehills.com/latest-thinking/bolstering-class-actions-in-germany-%E2%80%93-the-current-state-of-play> (23. 3. 2023).
- Yantian, S. 2022. *Revealed: Best law firms for legal tech 2022 - Legal Cheek*. Available at: <https://www.legalcheek.com/2022/01/revealed-best-law-firms-for-legal-tech-2022/>.
- Ye, A. n.d. *Update on information technology used by Chinese courts and arbitration institutions – CWG*. Dostupno na: <https://www.ibanet.org/article/6DBAF025-9B9F-40C2-8D62-96F1893C2EFE> (4. 4. 2023).
- Your Europe. n.d. *Alternative/Online dispute resolution: Avoid the court*. Dostupno na: [https://europa.eu/youreurope/business/dealing-with-customers/solving-disputes/online-dispute-resolution/index\\_en.htm](https://europa.eu/youreurope/business/dealing-with-customers/solving-disputes/online-dispute-resolution/index_en.htm) (4. 3. 2023).
- Zhou, Q. 2022. *Dispute Resolution in China: Litigation. Arbitration and Mediation*. Dostupno na: <https://www.china-briefing.com/news/dispute-resolution-in-china-litigation-arbitration-and-mediation/> (13. 3. 2023).